

Beoordelingsmodel

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Opgave 1 Het bestaan van God

1 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg waarom God volgens Anselmus noodzakelijk bestaat 1
- een uitleg waarom volgens Anselmus alleen een dwaas het bestaan van God kan ontkennen 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Anselmus gaat ervan uit dat God omschreven kan worden als: “dat waarboven niets groter (volmaakter) gedacht kan worden.” Hieruit volgt dat zo’n entiteit ook moet bestaan, omdat iets dat bestaat, groter (volmaakter) is dan iets dat alleen gedacht kan worden 1
- Iedereen kan deze omschrijving snappen (zelfs een dwaas). Wanneer iemand zegt dat hij deze omschrijving wèl kan snappen, maar dat daarmee nog niet is gezegd dat die omschrijving verwijst naar een entiteit in de werkelijkheid, dan ziet hij niet in dat iets dat alleen gedacht kan worden minder groot is dan iets dat gedacht kan worden en bestaat in de werkelijkheid en daarmee is hij een dwaas 1

2 maximumscore 4

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een consistente argumentatie die leidt tot een antwoord op de vraag of iemand die niet in het bestaan van God gelooft uit zijn naam mag spreken 1
- het criterium van Habermas voor legitieme religie in de openbare ruimte: de rationaliteit ervan 2
- een antwoord op de vraag of het criterium van Habermas toereikend is om de vraag te beantwoorden 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Hoewel het weinig principieel overkomt, heb ik er geen bezwaar tegen als iemand uit naam van God spreekt, terwijl hij niet in het bestaan van God gelooft. De kwestie zal vooral worden bepaald door de waarde die zijn toehoorders aan het geloof in het bestaan van God hechten 1
- Habermas stelt als criterium voor legitieme religie in de openbare ruimte vooral eisen aan de rationaliteit ervan: afzien van geweld, acceptatie van individuele gewetensvrijheid en de aanvaarding van de grondwet en het gezag van wetenschappen 2
- Dit criterium kan dus geen antwoord op de vraag geven of men legitiem uit Gods naam mag spreken, terwijl men zijn bestaan ontkent 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Opmerkingen

- Bij het 1e deelantwoord kan een tegenovergesteld antwoord ook worden goed gerekend, mits voldoende beargumenteerd.
- Een 2e en 3e deelantwoord waarin 'rationaliteit' wordt gebruikt in een 'common sense' betekenis en niet in de specifieke zin van Habermas, dient niet goed te worden gerekend.

3 maximumscore 4

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- het noemen van de drie invalshoeken van religie die tot uiteenlopende benamingen voor God kunnen leiden 1
- bij elk van de drie invalshoeken van religie (religie als overtuiging, religie als waarde en beleving en religie als praktijk) een argumentatie leidend tot een bijpassende naam 3

voorbeeld van een goed antwoord:

- Religie als overtuiging, religie als waarde en religie als praktijk 1
- Zo leidt religie als overtuiging tot een transcendentiaal begrip van God omdat het is gebaseerd op een kosmische orde, waarin een hoogste wezen het al bestiert. Dus zou men hier denken aan een abstracte naam als Almachtige (of Onnoembare) 1
- Religie als waarde en beleving leidt tot een persoonlijke en subjectieve visie op de aard van God. Afhankelijk van de aard van de beleving zou dit kunnen leiden tot een naam als Licht (of Verlosser of Geheim) 1
- Religie als praktijk leidt tot een visie op God die gebaseerd is op een sociale praktijk en meer intersubjectief van aard is. Vanuit deze invalshoek zal men eerder komen tot een naam die de band met anderen benadrukt als Vriend (of Vader of Moeder of Koning) 1

Opmerkingen

Bij het eerste deelantwoord alleen 1 scorepunt toekennen als alle drie de invalshoeken van Leezenberg juist zijn genoemd.

Een ander antwoord kan ook worden goed gerekend, mits voldoende beargumenteerd.

4 maximumscore 4

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een antwoord op de vraag hoe volgens Kant de notie van het 'hoogste goed' tot het postulaat van het bestaan van God leidt 1
- een uitleg wat er onder het 'hoogste goed' wordt verstaan 1
- een uitleg waarom dit 'hoogste goed' niet door de menselijke wil kan worden gerealiseerd 1
- een uitleg waarom de logisch empiristen religie als bron van kennis van de hand wijzen 1

Vraag	Antwoord	Scores
	<p>voorbeeld van een goed antwoord:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Om tot morele oordelen te kunnen komen veronderstelt de rede een hoogste gezag en dat is God. Het bestaan van dit hoogste gezag wordt dus gepostuleerd om morele oordelen rationeel te kunnen verklaren • Het hoogste goed is een idee dat noodzakelijk is voor de rede, maar niet door de rede weerlegd of bewezen kan worden. De mens is verplicht naar het hoogste goed te streven, dat dus moet kunnen bestaan • De goede wil kan wel de zedelijkheid voortbrengen, maar niet de gelukzaligheid realiseren • Voor logisch empiristen is kennis ofwel formele kennis (van logica en wiskunde), ofwel empirische kennis die volledig verifieerbaar is in de werkelijkheid. Religieuze kennis betreft kennis over metafysische entiteiten. Religieuze ervaring en uitspraken over metafysische entiteiten zijn niet verifieerbaar en daarmee betekenisloos. Hiermee vervalt de legitimiteit van religie als bron van kennis 	<p>1</p> <p>1</p> <p>1</p> <p>1</p>
5	maximumscore 4	
	<p>Een goed antwoord bevat de volgende elementen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • een omschrijving van “religieuze praktijk” • een op consistente wijze beargumenteerd antwoord op de vraag of daar het bestaan van God uit kan worden afgeleid • een uitleg van het verschil tussen ontologisch bestaan en transcendent bestaan • een conclusie in de vorm van een antwoord op de vraag met wie men het eens is 	<p>1</p> <p>1</p> <p>2</p> <p>0</p>
	<p>voorbeeld van een goed antwoord:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Onder religieuze praktijk versta ik een verzameling publieke activiteiten van een religieuze gemeenschap die het dagelijks leven een zekere ordening verleent • Dat die religieuze praktijk werkt in pragmatische zin, zoals het troost bieden en het verwerken van verdriet na het overlijden van een dierbare, wil nog niet zeggen dat er ook een metafysisch wezen bestaat dat men God zou kunnen noemen en dat noodzakelijk is om die troost en verwerking te bewerkstelligen • Bestaan in ontologische zin veronderstelt een bestaan dat te vergelijken is met het onze: deels uitmakend van een concrete en tastbare wereld. Bestaan in transcendente zin betekent een bestaan van een andere orde, een orde die onze concrete en tastbare wereld overstijgt • Uit de werking van een religieuze praktijk kan men dus geen God afleiden die een ontologisch bestaan heeft in de werkelijkheid. Ik ben het dus met Groot eens 	<p>1</p> <p>1</p> <p>2</p> <p>0</p>

Eindexamen filosofie vwo 2008-I

havovwo.nl

Vraag	Antwoord	Scores
	of	
	<ul style="list-style-type: none">• Onder religieuze praktijk versta ik een praktijk van een religieuze gemeenschap waarin rituelen een visie op leven voortbrengt die een zekere ordening kan verlenen	1
	<ul style="list-style-type: none">• Een religieuze praktijk brengt mensen samen die een visie op de aard van leven delen. Dergelijke rituelen werken om bijvoorbeeld troost te bieden en verdriet te verwerken na het overlijden van een dierbare. Bij dergelijke rituelen wordt een beroep gedaan op een transcendent wezen, dat werkzaam is voor de betrokkenen. In deze zin dient dat transcendente wezen dan ook te bestaan en noemt men hem God	1
	<ul style="list-style-type: none">• Bestaan in ontologische zin veronderstelt een bestaan dat te vergelijken is met het onze: deelluitmakend van een concrete en tastbare wereld. Bestaan in transcendente zin betekent een bestaan van een andere orde, een orde die onze concrete en tastbare wereld overstijgt	2
	<ul style="list-style-type: none">• Ik ben het dus met Maas eens dat men uit de werking van religieuze praktijken kan afleiden dat God bestaat, zij het op een andere wijze dan waarop de waarneembare wereld bestaat. Gods bestaan is transcendent	0

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Opgave 2 Tolerantie en geweld

6 maximumscore 4

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- het verschil tussen Nederlandse tolerantie en Franse laïciteit: rol van religie in onderwijs en politiek 1
- een omschrijving van secularisme van Frankrijk: secularisme van onafhankelijke ethiek of liberaal-republikeins secularisme 1
- een omschrijving van secularisme van Nederland: secularisme van overeenkomstige morele overtuigingen of multiculturalisme 1
- de oorzaak van tolerantie in Europa: splitsing in kerk tijdens reformatie en de daaropvolgende godsdienstoorlogen 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- De Franse laïciteit is een strikte scheiding tussen kerk en staat waardoor religie uit bijvoorbeeld het (openbaar) onderwijs en de politiek is verdwenen, terwijl de Nederlandse tolerantie religie wel in onderwijs en politiek toelaat 1
- Daarmee stemt het verschil in de vormen van secularisme overeen; het secularisme van Frankrijk is een liberaal-republikeins secularisme, gebaseerd op een onafhankelijke politieke ethiek die is geformuleerd vanuit de ideeën van de Verlichting 1
- Terwijl het secularisme van Nederland uitgaat van het zoeken naar overeenkomsten in verschillende religieuze morele opvattingen en tegenwoordig de vorm heeft gekregen van multiculturalisme 1
- Religieuze tolerantie is specifiek voor Europa door de splitsing in de kerk tijdens de Reformatie en de daarop volgende bloedige oorlogen en godsdienststrijd. Religieuze tolerantie is geboren uit de noodzaak deze oorlogen tot een einde te brengen 1

7 maximumscore 4

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg van het onderscheidende kenmerk van het overlappende consensusmodel: neutrale en universele eisen van rechtvaardigheid zonder gemeenschappelijke oorsprong 2
- een omschrijving van de noodzaak volgens Taylor van het overlappende consensusmodel: direct burgerschap in de moderne democratische samenleving vereist dat elke burger dezelfde loyaliteit naar de staat moet voelen, terwijl een religieuze definitie van een gemeenschap religieuze minderheden dreigt uit te sluiten 2

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

voorbeeld van een goed antwoord:

- Naast de twee vormen van secularisme (overeenkomst-model en onafhankelijke ethiek-model) onderscheidt Taylor een derde vorm van secularisme: het model van de overlappende consensus. Dit model berust niet op de Bijbel of de Verlichting maar bestaat alleen uit neutrale en universele eisen van rechtvaardigheid in een moderne democratie zonder dat aanspraak kan worden gemaakt op een gemeenschappelijke oorsprong. Het staat iedereen vrij deze principes onder te brengen in een eigen groot verhaal van morele overtuigingen en het kan overal ingevoerd en heruitgevonden worden 2
- De noodzaak van het overlappende consensusmodel is volgens Taylor gelegen in 'direct burgerschap'; de vrije en gelijke toegang tot politieke besluitvorming in de moderne democratische samenleving. Maar dit vereist dat elke burger dezelfde loyaliteit naar de staat voelt, terwijl een religieuze definitie van een gemeenschap religieuze minderheden dreigt uit te sluiten 2

8 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een beargumenteerd standpunt over fundamentalisme als 'modern verschijnsel' (modernisme) 1
- een beargumenteerd standpunt ten aanzien van de vraag of het fundamentalisme ieder mens eigen is 1

voorbeeld van goed antwoord:

- Ik ben het niet eens met Leezenberg dat fundamentalisme een modern verschijnsel is: al voor de moderne tijd waren in het westen vormen van fundamentalisme aanwezig, zoals bijvoorbeeld mag blijken uit: Oude Testament, Katharen, Inquisitie, Kruistochten 1
- Ik denk - net als Donner - dat elk mens tot fundamentalisme, in algemene zin begrepen, in staat is. In een bedreigend of als vijandig ervaren klimaat beschouw ik fundamentalisme als een van de natuurlijke reacties ter zelfbescherming en ter overleving. In die zin is fundamentalisme ieder mens eigen 1

Opmerking

Een ander standpunt kan, mits voldoende beargumenteerd, ook worden goed gerekend.

Vraag	Antwoord	Scores
9	maximumscore 3	
	Een goed antwoord bevat de volgende elementen:	
	<ul style="list-style-type: none"> de reden van Locke waarom dwang het belang van het geloof niet zou dienen: de religieuze opvattingen van de heersers zijn onderling zo verschillend dat het uitroepen van één religie als de ware absurd en God onwaardig zou zijn 	1
	<ul style="list-style-type: none"> een eigen beargumenteerd standpunt over waarom de verantwoordelijkheid voor het geloof al dan niet behoort tot de bevoegdheden en plichten van de burgerlijke overheid 	2
	voorbeeld van een goed antwoord:	
	<ul style="list-style-type: none"> Zelfs als dwang en/of geweld mensen zou kunnen bekeren dan nog zou dat volgens Locke het belang van het geloof niet dienen omdat de religieuze opvattingen van de verschillende heersers onderling zo verschillen, dat het uitroepen van één daarvan tot de ware religie die tot de hemel leidt absurd en God onwaardig zou zijn 	1
	<ul style="list-style-type: none"> Maar dit is volgens mij nog geen afdoende argument voor de stelling dat de verantwoordelijkheid voor het geloof niet behoort tot de bevoegdheden en plichten van de burgerlijke overheid. Hoewel natuurlijk niemand tot het geloof kan worden gedwongen en dit ook alles behalve wenselijk is, is maatschappelijke binding door gemeenschappelijke waarden wel nastrevenswaardig en zou dit, ook eventueel op religieuze gronden, onderdeel uit moeten mogen maken van de taken van de overheid. Daarom kan geconcludeerd worden dat de verantwoordelijkheid voor binding in de gemeenschap, waaronder ook het geloof kan vallen, behoort tot de taken en plichten van de overheid 	2
	<p><i>Opmerking</i> <i>Het tegenovergestelde standpunt kan, mits voldoende beargumenteerd, ook goed gerekend worden.</i></p>	
10	maximumscore 2	
	Een goed antwoord bevat de volgende elementen:	
	<ul style="list-style-type: none"> het aangeven van sociale of maatschappelijke moeilijkheid: religies zijn niet een strikte privé-aangelegenheid maar vallen ook niet eenduidig in de publieke sfeer 	1
	<ul style="list-style-type: none"> een relevant voorbeeld hiervan uit de Nederlandse situatie 	1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

voorbeeld van een goed antwoord:

- Bidden op de werkplek of het dragen van een burka zijn voorbeelden uit Nederland die duidelijk maken dat een strikte scheiding van publieke en privé-sfeer ten aanzien van religie tot sociale of maatschappelijke problemen kunnen leiden 1
- Religies of culturen zijn namelijk niet strikt privé-aangelegenheden, maar vallen ook niet eenduidig in de publieke sfeer. Het op bepaalde tijden bidden valt zowel in de privé- als in de publieke sfeer als dit betekent dat er op de werkplek tijd en ruimte voor moet worden gemaakt. Het dragen van een burka als religieuze uiting komt bijvoorbeeld in botsing met de eis om te kunnen worden geïdentificeerd in de publieke sfeer 1

Opmerking

De essentie van het 2e deelantwoord moet een maatschappelijk probleem zijn, dat wordt uitgelegd aan de hand van de tegenstelling publiek-privé.

11 maximumscore 3

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg van pastorale macht: disciplinerende politieke macht van de moderne staat die zich heeft ontwikkeld uit de oorspronkelijke kerkelijke macht 1
- een uitleg van het onderscheid tussen privé- en publieke sfeer als continuering van pastorale macht: het onderscheid tussen openbaarheid en privé-sfeer is het product van moderne en liberale technieken van overheersen die voortgekomen zijn uit kerkelijke macht 2

voorbeeld van een goed antwoord:

- Pastorale macht is de disciplinerende en individualiserende politieke macht – verdeel en heers – die zich sinds de reformatie uit het christendom ontwikkelt in de vorm van de moderne staat 1
- Oorspronkelijk kwam deze pastorale macht aan de kerk toe, maar is volgens Foucault doorgedrongen tot de hele samenleving. Kenmerkend voor de machtstechnieken van de moderne liberale staat is dat ze religie nu als concurrerende publieke of politieke factor moet uitsluiten. Het religieuze en persoonlijke wordt in de privé-sfeer gedwongen, terwijl de staat publieke macht uitoefent middels bijvoorbeeld politie, zorgstelsel en vrije markt economie. Maar deze publieke macht is dus eigenlijk een continuering van de – oorspronkelijk religieuze – pastorale macht 2

Vraag	Antwoord	Scores
12	maximumscore 3	
	Een goed antwoord bevat de volgende elementen:	
	<ul style="list-style-type: none"> • een argument vóór de stelling dat religieus geweld te rechtvaardigen zou zijn en ontleend aan Casanova of Qutb 	1
	<ul style="list-style-type: none"> • een argument tegen de stelling dat religieus geweld te rechtvaardigen zou zijn en ontleend aan Foucault 	1
	<ul style="list-style-type: none"> • een afweging van voorgenoemde argumenten 	1
	<ul style="list-style-type: none"> • een standpunt over de vraag of religieus geweld te rechtvaardigen zou zijn 	0
	voorbeeld van een goed antwoord:	
	<ul style="list-style-type: none"> • Qutb vindt dat de legitieme politieke soevereiniteit alleen aan God toekomt, waarmee elke vorm van menselijke heerschappij dus per definitie dictatoriaal, onderdrukkend en onrechtvaardig is. Het grootste kwaad van zulke dictaturen is dat ze zozeer doordringen in de privé-sfeer dat de individuele gelovige daarbinnen geen goede moslim meer kan zijn; daarom mogen ze met geweld bestreden worden of Casanova legitimeert geweld als die tegen repressieve regimes ageert en uiteindelijk liberale principes bevordert 	1
	<ul style="list-style-type: none"> • Foucault staat kritisch tegenover elke vorm van macht, vooral als die zich achter hoogstaande morele, religieuze of juridische principes verschuilt. Geweld tegen individuen valt dan ook uit geen enkel algemeen principe te rechtvaardigen 	1
	<ul style="list-style-type: none"> • Het argument van Qutb zou ook omgedraaid kunnen worden, namelijk dat absolute aanvaarding van de politieke soevereiniteit van God per definitie dictatoriaal, onderdrukkend en onrechtvaardig is voor hen die niet in zo'n God geloven. Daarmee zou geweld van hen uit ook gerechtvaardigd zijn, waarmee het einde van het geweld zoek is. Het argument van Casanova lijkt hierop omdat hij uiteindelijk de liberale principes bovenaan zet in plaats van God, met dezelfde mogelijk onderdrukkende gevolgen. Ik kan mij meer vinden in de argumentatie van Foucault wanneer hij stelt dat geweld tegen individuen vanuit geen enkel principe te rechtvaardigen valt 	1
	<ul style="list-style-type: none"> • Ik ben het dus niet eens met Qutb of Casanova 	0

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Opgave 3 Filosofen over religieuze ervaring

13 maximumscore 3

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een antwoord op de vraag in hoeverre heilige teksten kentheoretisch betrouwbaar zijn 0
- een argument tégen de betrouwbaarheid 1
- een argument ter verdediging van die betrouwbaarheid 1
- een expliciete afweging van beide argumenten 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens mij zijn heilige teksten kentheoretisch niet betrouwbaar 0
- Je kunt niet nagaan of een profeet inderdaad een visioen heeft gehad en of hij dat wat hij zag adequaat verwoord heeft. Dat geldt ook voor degenen die zijn verhaal doorvertelden en opschreven; hun betrouwbaarheid is oncontroleerbaar 1
- Ik weet anderzijds dat we in andere situaties wel op de getuigenis van anderen vertrouwen 1
- Maar dan hebben we in ieder geval vaak nog andere controle mogelijkheden om na te gaan of een uitspraak klopt, bijvoorbeeld onze eigen waarneming of ervaring en juist bij religieuze ervaring is die mogelijkheid er niet 1

14 maximumscore 3

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- de verwoording van het pragmatisme van James: de onvruchtbaarheid van het kennistheoretisch perspectief omdat hij religie als ervaring analyseert 1
- twee redenen waarom James het meningsverschil tussen Gould en Dawkins irrelevant acht: 2
 - a) volgens het pragmatisme kan wetenschappelijke kennis niets over ervaring zeggen en
 - b) de betekenis van religieuze uitspraken wordt bepaald door hun praktische consequenties.

Vraag	Antwoord	Scores
	<p>voorbeeld van een goed antwoord:</p> <ul style="list-style-type: none"> Volgens James kan wetenschappelijke kennis niets over religieuze ervaring zeggen. Individuele ervaring gaat vooraf aan conceptuele overdenking. Zelfs al zou er rationeel tegenbewijs zijn, dan nog zijn religieuze ervaringen zinvol De controverse Dawkins-Gould acht hij irrelevant omdat <ol style="list-style-type: none"> het rationeel wetenschappelijke perspectief bij de overdenking van religie nutteloos is. James ziet religieuze uitspraken niet als kentheoretische uitspraken als je zegt dat God bestaat vraag je niet naar kentheoretisch bewijs maar naar de consequenties voor het handelen: welk verschil in gedrag maakt dit voor jou. Die vraag speelt bij Dawkins noch Gould een rol, dus zou hij hun posities als irrelevant beschouwen. 	<p>1</p> <p>2</p>
15	maximumscore 2	
	<p>Een goed antwoord bevat de volgende elementen:</p> <ul style="list-style-type: none"> het argument dat Taylor gebruikt om James' analyse van religieuze ervaring te weerleggen: religieuze ervaring gaat nooit aan het openbaar gebruik van taal vooraf een illustratie van dit argument aan de hand van het fragment uit Pascals Mémorial 	<p>1</p> <p>1</p>
	<p>voorbeeld van een goed antwoord:</p> <ul style="list-style-type: none"> Religieuze ervaring gaat nooit aan het openbaar gebruik van taal vooraf; publieke taal maakt de ervaring juist mogelijk; innerlijke ervaring is onherleidbaar sociaal/publiek Pascal drukt zich uit in (geloofs)taal die hij via het sociaalpublieke verschijnsel van de taal van de kerkelijke traditie heeft opgedaan: hij noemt de God die hij ervaart de 'God van Abraham, Isaïc en Jacob' en spreekt van 'Jezus Christus'. Daarmee staat hij in de christelijke traditie. Die geloofstaal is een sociaal gedeeld, publiek, normatief verschijnsel die zijn mystieke ervaring mogelijk maakt en niet andersom 	<p>1</p> <p>1</p>
16	maximumscore 3	
	<p>Een goed antwoord bevat de volgende elementen:</p> <ul style="list-style-type: none"> een standpunt van de kandidaat of hij het wel of niet eens is met de opvatting dat de uitspraken van Kuipers zowel een normatief als een religieus karakter dragen een uitleg van 'normerende uitspraken' een uitleg van wat de kandidaat verstaat onder 'religie' 	<p>1</p> <p>1</p> <p>1</p>

Vraag	Antwoord	Scores
	v oorbeeld van een goed antwoord:	
	<ul style="list-style-type: none">Volgens mij zijn de uitspraken van Kuipers inderdaad normerend. Hij doet immers uitspraken over hoe mensen zich zouden moeten gedragen: ze moeten, om een ramp te voorkomen, anders met het milieu omgaan	1
	<ul style="list-style-type: none">Ik versta onder religie een levensovertuiging die uitgaat van een transcendent wezen en een hogere macht	1
	<ul style="list-style-type: none">Kuipers plaatst de mens met zijn uitspraken weliswaar in een groter geheel en geeft aanwijzingen voor moreel gedrag. Dit impliceert echter nog geen religieus standpunt. Daarvoor ontbreekt het verwijzen naar een transcendent wezen en het besef van een hogere macht die allebei voor mij noodzakelijk zijn om van religie te kunnen spreken	1

Opmerking

Een tegengesteld antwoord waarin zowel het religieuze als het normerende karakter van de uitspraken van Kuiper wordt bevestigd, kan ook goed gerekend worden, mits voldoende beargumenteerd.

Bronvermeldingen

tekst 1	bron: NRC-Next van 25 september 2006
tekst 2	naar: Frans Maas in NRC-Handelsblad van 24 en 25 april 2004
tekst 3	bron: Trouw van 22 januari 2005
tekst 4	bron: Trouw van 22 januari 2005
tekst 5	bron: Trouw van 22 januari 2005
tekst 6	bron: Stephen Jay Gould, 'Impeaching a Self-Appointed judge, Scientific American, 267,1
tekst 7	bron: Richard Dawkins, the Selfish Gene, 1989
tekst 8	bron: Blaise Pascal, Mémorial (1654)
tekst 9	bron: Spits, 2 januari 2007